

L. VARGA PÉTER

„ördögök és istenek a gépek”

Ember, technika, költészet. Szabó Lőrinc és Kassák Lajos

1 SZABÓ Lőrinc,
Technika és költészet [1944] =
BEDNANICS Gábor –
BÓNUS Tibor (szerk.),
*Kulturális közegek.
Médiumok a 20.
század első felében
Magyarországon,*
Ráció, Budapest,
2005, 78–82, 80.

A századfordulót követő első évtizedekben nemcsak az avantgárdot, nem csak az izmusokat érdekelte kiemelt módon a technika és annak jelenléte, illetve a mindennapokban is egyre érzékelhetőbb befolyása a világra, hanem magát a kései modernségként leírható irodalmi korszakot. Technika alatt a modern értelemben, azaz az ipari forradalom utáni technika válik meghatározó jelentőségűvé, amelyről közlekedési összefüggésben már Petőfi vagy Baudelaire is megemlékezett költeményeiben. Az ipari társadalmak bonyolult és szerteágazó politikai, gazdasági, ökológiai, várostopográfiai és művészeti praxisai abban a tekintetben összeforrni látszanak, hogy egyik sem marad érintetlenül a technikától, illetve a technika nyújtotta kihívásoktól. A korszerű masinák elterjedése mindenekelőtt a közlekedésben-helyváltoztatásban, de rajta keresztül a gazdaságban és a politikában érezteti a hatását, de legalább ennyire meghatározó (és ezzel összefüggésben lévő) módon a hadviselésben és a telekommunikációban, végső soron a technikai médiumokban, melyek nem függetlenek az előző kettőtől, sőt szórakoztatóipari felhasználásuk bizonyos tekintetben (miként Kittler egy helyütt utal rá) a hadviselési technológia fejlődésének-fejlesztésének melléktermékeként írható le.

A korszak technikai közt a művészetek praxisai azért nyerne kitüntetett jelentőséget bölcséleti horizontban, mert oly módon kellett reflektálniuk saját keletkezésük és mibenlétük feltételeire, hogy közben az *emberről* való gondolkodás mintázatait se hagyják el – precízebben fogalmazva, e gondolkodási mintázatot még ne adják, vagy ne cserélik fel egészében. A korszak két alkotója, Szabó Lőrinc vagy Kassák Lajos esetében – noha poétikai szemléletük eltért a művészeteket illetően – az *ember* ugyanúgy kitüntetett alakzata a művészetnek, mint mondjuk a klasszikus modernség vallomásos karakterű lírai énje akár Adynál vagy Babitsnál az egyébként náluk is jelzésszerűen jelen lévő kételyek mellett, noha az ördögök és istenek világában a gépeknek mind nagyobb szerep jut – annak ellenére, vagy azt figyelembe véve, hogy Szabó Lőrincnél vagy Kassáknál a gép még messze nem ember, sokkal inkább technika.

Arra kérdésre, hogy hol kezdődik a technika, Szabó Lőrincnek egyértelmű válasza van: lírai értelemben technikai témának tekinti a tárgy-, a városkörnyezet vagy a természeti környezet olyan magától értetődőnek tetsző konstrukcióit, mint a felhőkarcoló vagy a fecskéfészek, ugyanúgy, miként megfogalmazása szerint a fejésnek, a kenyérsütésnek, a gályaépítésnek vagy a földművelésnek is technikája van.¹ A techné szó időbeli értelemben nem az ipari társadal-

mak attribútuma, így módon akkor sem vonható az *idegenség* horizontjába, ha a korszak irodalmának témái közt atipikusnak vagy idegennek, azaz *költőietlennek* tűnik föl. „A materializmus és a materialista szónak ma egészen új értelmet kellene adnunk. Az anyag, az anyagi világ a legnagyobb csoda, amellyel csak találkozhatunk. A technika pedig – a technika szinte kultikus szolgája, papja ennek az új csodának.”² – Azt, hogy mi lenne az anyagságok elgondolásának új belátása, a technika pedig milyen közvetítőként vagy közegként lépne föl ebben a felfogásban, a költészethez való, Szabó Lőrincnél és Kassáknál is jól tetten érhető változó viszonyulás adja meg a lehetséges választ. A technika, így módon beleértve: az újkori anyagság „miért volna száraz vagy költőietlen?” teszi fel a retorikai kérdést Szabó Lőrinc.³ E szerint az elgondolás szerint a mozdony, a repülő, a gépkocsi esztétikai távlatot nyer, ugyanúgy, ahogyan a görög–római hitregék a tűzhányók belsejébe magát az ördögöt (vagy magukat az ördögi teremtményeket) szállásolták el. „[...] a költők mégis valósággal technicizáltak: Vulcanus rőt kohóit és a küklopszok roppant műhelyeit helyezték bele”.⁴ „Mióta kiürültek az egek és a tudomány [...] leleplezte a mindenség misztikumát, azóta új misztériumokkal telt meg a mérhetetlen űr éppúgy, mint a parányi vízcsepp, sőt a legkisebb paránynál parányibb atom.”⁵ Vulcanus kohói, az ördögök és a küklopszok műhelyei helyett a tudós feltárás tölti meg misztikummal az eget és a földet, e feltárás eredményeképp új kohók és új műhelyek létesülnek, a valóságos és bejárható kohókban és műhelyekben pedig a technika, az anyag és a tudomány papja lakozik. Szabó Lőrinc érvelésében mindennek nincsen se ahumán, se determinisztikus (technológiai determinista) vagy kultúrpeszsimista vetülete, és ebben a művészetnek van kitüntetett szerepe. A költészet ugyanis témává teszi a gépet és a technikát, azért, mert kontinuitás feltételezhető és érzékelhető a technika aspektusai közt: a kohó már a vonatot hozza létre és a vonatot táplálja, Daidalosz elképzelt szárnyai helyett pedig a gépmadár testében zajlik a valóságos utazás ott, „ahol régen csak álmok / jártak s mennydörgő istenek” (*Reggeltől estig – Egy repülőutazás emléke – II.: A szálló vasban*). A mennydörgő istenek, küklopszok és ördögök helyett gépek dolgoznak, a technika valóságossá válása azonban nem szabadítja meg a gépeket a fenti és lenti misztériumok eredetétől. Olyannyira nem, hogy isten–ember–gép teremtményi hármában valamennyi rendelkezik e misztérium attribútumaival, egészen az azonosság kiterjesztéséig:

2 Uo., 79.

3 Uo.

4 Uo., 80.

5 Uo., 79.

*Azóta vas, ha vasra, tűz
vagyok, ha tűzre nézek,
s hiszem, hiszem, hogy ördögök
és istenek a gépek.*

– így a *Gépek* című vers záró strófája. Az a konkrét és egyértelmű célkitűzés tehát, amely Szabó Lőrinc *Technika és költészet* című

6 Uo., 81.

7 Uo., 82.

8 KASSÁK Lajos. *Az új versről* [1927] = *Kassák Lajos válogatott művei* I., Szépirodalmi, Budapest, 1983, 590.

9 Uo., 591.

esszében megfogalmazódik, nevezetesen a lírai témák magától értetődő expanziója a technika, a matéria, a gép irányába, annak a belátásnak ad hangot, hogy az egykori misztériumok, az ördögök és istenek territóriumát immár gépek és ipari technikai eszközök népesítik be, melyek maguk is nemcsak, hogy magukra öltik e régi ördögök és istenek jegyeit, de az ember tekintete előtt azokká is változnak. A *Gépekben* az eredetileg gyermeki perspektíva időbeli folytonosságot mutat a felnőtt vallomástevével – *Azóta vas, ha vasra, tűz / vagyok, ha tűzre nézek* –, a gépek misztériuma pedig nyomatékos hitbéli pricipumot nyer az egykori misztériumokkal való azonosságban.

Valóságos technikák mellett ugyanakkor léteznek úgymond immateriális technikák is, mégpedig a gondolkodás technikája vagy a művészetek technikája. „Költészet és technika – írja Szabó Lőrinc említett esszében – két testvér, két édestestvér, s egyik a művészetben, a teremtésben, abban, hogy igazi mivoltukban mindig valami újat hoznak a világba, valamit, ami – olyan formában – még nem volt.”⁶ E koncepció ugyan tartalmazza az innováció mozzanatát, azonban nem tematikai értelemben. Ami megújuló erővel bír a költészet számára, az technika és ember szituáltsága. „A főtéma mindig az ember a költészetben s a technikai versek, képek, szobrok és zenedarabok végeredményben valamennyien emberi megnyilatkozások. [...] Ami az emberen túlmegy, az programköltészet, programművészet volna, nem kérünk belőle.”⁷

A művészi-lírai közlésfolyamat e konstellációban megtartja humán kondícióit és irányait, és viszonyulást keletkeztet anyaggal, technikával, géppel. Az esztétikai megkülönböztetés eltörlését követően is eme „új misztériumok” papra szorulnak, mégpedig a technika papjára, akihez az ember nem győnni, de önmagát újrafelismereni és újraalkotni jár. A vasra, tűzre a pillantását odafordító ember új ördögöket és új isteneket lát, ezekben pedig végső soron saját magát.

Mindehhez képest némiképp meglepő, hogy egy programosnak tetsző modalitás egészen hasonló szemléletben gyökerezik deklaratíve. *Az új versről* címmel értekezést papírra vető Kassák például a verset „embertől elinduló és emberhez megtérő objektumnak” tartja, mely „inkább kozmikus, mint társadalomszemlélet eredménye”.⁸ Kassák elszakítja a költői művet attól a szociális közegtől, amelyben az előáll, és olyan egységet tulajdonít neki, amely kizárólag az egyénből fakad és oda is csatol vissza, de leképezi a kozmosz beláthatatlan tartományát, mert belőle fakad. A „rég”i” verssel – azaz a nyugatos lírával – szembeállítva az egyén érzelmi-affektív kivetüléséből születik az „új” vers, melynek szavai, miként azt Kassák ekkor kvázi valamennyi írásában (de még a 12. számozott versben is) elsüti, „nem az értelem szürke teherhordói”, hanem „nyers, a költő érzései szerint alakítható anyag”.⁹ A Kassák-féle versfelfogás lényegében a fiziológiát materializálja a költői nyelvben, sőt egy helyütt, nem szokatlan módon, geometrizálja azt: az „élet for-

rásához” visszatérő művészi alkotás új, de minden szerkezet alapjául szolgáló, „összetartó konstrukciója a geometria”.¹⁰ De legyen szó aktivizmusról, kubizmusról vagy konstruktivizmusról, a művészetek humán eredete és célja következetesen rögzül abban a kozmikus vagy geometrikus-konstruktivista szisztémában, amely úgy társadalmi, hogy fölötte áll az egyszerű valóságnak (az új művészet „tisza realitás”), valamennyi technikája pedig az embert feltételezi és kódolja: „A művészi alkotás – írja *A konstruktivizmusról* című értekezésében –, ha kritikai analízissel nyúlunk hozzá, a művészhez mint emberhez vezet vissza bennünket, az ember pedig társadalmi lény, és magától értetődik, hogy a művészi alkotás nem jelenthet egyebet, mint magát a körülöttünk levő világot és ebben a világban bennünket, érző, gondolkodó s cselekvő embereket. [...] Ez az emberi tartalom a művészi alkotás tartalmi eleme (és nem a politikai jelszavak vagy a filozófiai ötletek stb.), és ezen kívül jön a mű maga egészében mint formaharmónia.”¹¹ A műalkotás dialogicitása, humán origója és közlőereje ebben a felfogásban nemhogy nem módosul, inkább sajátos módon radikálizálódik, mert az ember mint olyan a kozmikus mindenség totalitásába vetül ki, illetőleg általa és vele összhangban tételeződik.

Innen tekintve magától értetődőnek tűnik, hogy Kassák művészetszemléletében nem annyira a ráció, a gondolat vagy az eszme, illetőleg poétikai-retorikai tekintetben a jelentésképződés mikéntjén és folyamatán van a nyomtaték, hanem egyfajta közvetlenségen, amely egyúttal a mimetikus művészetértést is felszámolja, amennyiben koncepcionálisan és performatíve elutasít minden reprezentációs metodikát, legyen az produkciós vagy befogadói érdekelttségű.¹² Az egyetlen stabil és körülírható pontnak a „tisza realitás” e sajátosan avantgárd szempontrendszerében érdekes módon az ember tűnik, amelytől mint kiinduló- és végponttól ez „új művészet” nem szabadult meg, de nem is törekszik megszabadulni tőle. Ellenkezőleg: megszabadítva azoktól a kötöttségektől, amelyeket az úgynevezett „gondolkodó” (azaz filozofáló, politizáló) és – a kassáki perspektívában: „szépelgő” – művészet rótt rá (itt a Kosztolányiról szóló értekezésére lehetne utalni, mely a rétori tehetőség és bűvészmutatvány elismerése mellett épp a nyelvi artisztikum súlytalanságát kárhóztatja), tehát az „új művészetben” az ember végre az lehet, ami. A jelentésképződés immateriális jármától, miként Kassák mondaná, megszabadult művészet itt egy tartalmi-formai lekapcsolódáson megy keresztül, ahol a művészi anyag az e felszabadulásként értett „tisza realitás” alakjában viszi színre az embert.

Kassáknál a „kiürült eget” a kozmosz tölti be, amely ennek az enigmatikus emberi energiának a cseppet sem üres tere. Szabó Lőrinc és Kassák Lajos szemléleti párhuzama, az emberi entitásnak a centrális képzete, azonban különböző technikáknak enged teret. A matéria törekvése Kassáknál egy nem kevésbé istentelen anyag, a nyelvi materialitás – legalábbis elgondolásában, víziójában előállított

10 KASSÁK, *Jegyzetek az új művészethez* = *Uo.*, 855.

11 KASSÁK, *A konstruktivizmusról* = *Uo.*, 858.

12 Vö. KASSÁK, *A korszerű művészet él* = *Uo.*, 878 skk.

– jelenléte, Szabó Lőrincnél pedig a gép és a technika, melyek a líraiság új médiumaként is érthetők. Ez az új médium azonban még mindig megszakítatlan és elválasztatlan viszonyban van az emberrel, humán kondíciók közt dinamizálódik. A technika, a gép története e helyütt egyaránt az ember, valamint a költészet története, ha a kohókat más működteti is, és e kohók mást állítanak elő.

Ahol egykor Daidalosz szárnyai vetettek árnyékot, ott ma, a „kiürült égen” a „szálló vas” pillantható meg, és ebben a szembesülésben, csakúgy, mint a kohó előállította és működő mozdony belében, az élet felszabadulásának tapasztalata uralja a líranyelvet. Az uralom szava, fogalma e helyütt és e ponton nem véletlen, ugyanis a Szabó Lőrinc-i horizont mindezt hatalmi összefüggésbe is helyezi, mintegy centralizálja az élet felszabadulásaként értett, matéria és technika összjátékából keletkező viszonyrendszert. Eközben persze feltűnő, hogy a lírai beszélő az erről való tudást már elsajátítottként és kontinuusként tételezi, sőt a kijelentésaktus repetitív módon konstituálja a hatalmi szerkezet és egyén tudásbéli- emlékezeti munkáját – a felismerés itt tehát az újraszituálódó matéria és technika már benne rejlő potenciáljának elismerése:

*Mindig mondtam, hogy él a vas,
mindig mondtam, hogy minden él:
valaki víz most, az anyag
vagy valamely más nagy Vezér!
Óh boldog kiszolgáltatottság!
„Sorsod elindult, rabja vagy.”
Sohse tudtam ily tisztán hinni,
sohse voltam még ily szabad.*

A repülés fiziológiai élményének megörökítése mellett a *Reggeltől estig* záróstrófája a technika és a gép, de a költészet szabadságát is színre viszi, mégpedig egymással összefüggésben. Technika, gép és ember, költészet szinekdochikus mintázatba rendeződik, amikor a kiürült eget a repülő, a szálló vas foglalja el, annak gyomrában pedig a költészetet létesítő és abba visszatérő embert találjuk. Daidalosz fiának, Ikarosznak a hiú elragadtatottsága, az egykori ördögök és istenek, küklopszok helyén az élő vasat és az élő embert találjuk, melyek szabaddá teszik egymást. Költészettörténeti vonatkozásban a szóban forgó szabadság e „technikai” csere révén keletkezhetett, amely által az ég, ily módon a költészet újra benépesülhetett.